

ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ: ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΣ
Ή ΚΑΙ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΕΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ;

Του 'Αλεξάνδρου Μ. Σταυροπούλου, Καθηγητού Πανεπιστημίου

'Η αιτιολόγηση ενός τίτλου

Θα χαρακτηρίζα ως πολυκύμαντη και ταραχώδη την ιστορία των σχέσεων μεταξύ επιστήμης και θρησκείας. Συνέδρια ειδικών αλλά και άρθρα εκλαϊκευτικά, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, άπληκτον ένα διάλογο που εξακολουθεῖ να παθιάζει τὸ μεγάλο κοινό. Καθ' ἑαυτὸ τὸ πράγμα εἶναι κατανοητό: γὰρ ἓνα κόσμος πὸν ἀμφιβάλλει ὀλοένα καὶ περισσότερο γὰρ τὸν ἑαυτὸ του, ὁ Θεός, ἡ θρησκεία, ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἐκ τῶν προτέρων οἱ περισσότεροι ἰκανοὶ νὰ μᾶς πληροφορήσουν γὰρ τὴν ἀκριβῆ κατάσταση καὶ θέση στὴν ὁποία βρισκόμαστε. Τὸ πρόβλημα εἶναι ὅτι δὲν μιλοῦν τὴν ἴδια γλῶσσα, τὸ ἴδιο γλωσσικὸ ἰδίωμα καὶ ὅτι γὰρ μεγάλο διάστημα πιστευόταν ὅτι ἡ μία ἐναντιωνόταν στὴν ἄλλη.

Δὲν εἶναι ἴσως τῆς παρούσης στιγμῆς νὰ ἀνατρέξουμε στὶς δυσκολίες ἑνὸς διαλόγου μεταξύ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης. Οὔτε στὸ τί δυσκολεύει αὐτὸν τὸν διάλογο. Πιθανὸν νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι καὶ οἱ δύο ἐξαρτῶνται ἀπὸ δύο ἀδιάλλακτες, ἀσυμβίβαστες πορεῖες πὸν ἀκολουθοῦν γὰρ νὰ σχηματίσουν τὸ περιεχόμενό τους. Πλὴν ὅμως, ἐπιστήμη καὶ θρησκεία ἔχουν νὰ ποῦν κάτι ἢ μία στὴν ἄλλη καὶ νὰ συμπορευτοῦν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐξαρτήσεις τους; Ἡ θὰ εἶναι δέσμιες ἀπὸ τὶς ἐξαρτήσεις τους, μὲ ὑψίλον, τὰ ἀναγκαῖα μέσα καὶ μεθόδους, δηλαδὴ πὸν χρῆσι-

μοποιοῦν κάθε μία γὰρ τὴ διερεύνηση καὶ ἀνάδειξη τοῦ ἀντικειμένου τους;

Ὁ τίτλος τοῦ ἄρθρου μᾶς ὑποχρεώνει, βέβαια, νὰ δώσουμε κάποιες ἐξηγήσεις γὰρ τὴν προαναγγελθεῖσα ἐπιλογή του. Δὲν μπορούμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι τόσο ἡ θρησκεία ὅσο καὶ ἡ ἐπιστήμη

εἶναι «ποσοτήτες», οἱ ὁποῖες μπορούν νὰ λάβουν διάφορες τιμές καὶ νὰ μεταβληθοῦν. Τὸ ποσοτικὸ δὲν ἀμφισβητεῖ τὸ ποιοτικὸ. Ἀπλῶς ὑποδηλώνει τὸ «μετρήσιμο». Οἱ μεταβολές καὶ τῆς μᾶς καὶ τῆς ἄλλης μπορούν νὰ διαπιστωθοῦν καὶ ἀριθμητικά. Στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο.

Γὰρ παράδειγμα, πότε καὶ πὸν ἐφαρμόσθηκαν τὰ ἀποτελέσματα κάποιος ἐφευρέσεως; Ἄν σήμερα ὅλες οἱ χῶρες γεύονται τοὺς καρπὸς τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου; Ἄν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γνωρίζουν τὰ πορίσματα τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐπιστήμης; Ἡ διερεύνηση τῆς κοινῆς γνώμης μὲ τὶς διάφορες τεχνικές τῆς μπορεῖ νὰ διαπιστώσει τέτοιου τύπου ἐρωτήματα.

Μὲ ἀριθμητικὰ δεδομένα μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ἐπίσης τὴν ἐξάπλωση τῶν διαφόρων θρησκειῶν, τὴ συνήθεια τοῦ ἐκκλησιασμοῦ ἢ τὴ συμμετοχὴ στὰ μυστήρια ἢ τὶς θρησκευτικὲς τελετές. Τὴ σχέση θεωρητικῆς διδασκαλίας καὶ πρακτικῆς συμπεριφορᾶς. Ἀκόμη καὶ τὴ σχέση μεταξύ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης.

Ἔτσι, ἔρευνα τοῦ 1992 δείχνει ὅτι τὸ 89% τῶν ἐρωτηθέντων –πιστῶν καὶ μὴ πιστῶν– ἀπὴν-

Γιατί ὁ Θεὸς ἐπιστρέφει.
Ἐξώφυλλο τοῦ «L'Express» τῆς 1ης Νοεμβρίου 2001.

τησε ότι ο έπιστήμων μπορεί άνεμπόδιστα να πιστεύει και τὸ 64% ὅτι ἡ έπιστήμη δέν θά μπορέσει ποτέ να ἀποδείξει τὴν ὑπαρξη ἢ τὴν ἀνυπαρξία τοῦ Θεοῦ.

Θρησκεία και Έπιστήμη εἶναι, λοιπόν, μεταβλητές, καθὼς μεταβαλλόμενες. Ἡ δομὴ τῶν έπιστημονικῶν ἐπαναστάσεων μᾶς ἔδειξε τίς συνιστώσες ἐκεῖνες πὸν ἐγγυῶνται τὴν ἀποδοχὴ τῶν μεταβολῶν στὸν χῶρο τῶν έπιστημῶν. Ἰδιαίτερα τῶν θετικῶν έπιστημῶν. Δέν ἐξαντλῶ ὅμως και δέν ταυτίζω τίς έπιστήμες μόνο με τίς θετικές. Θά πρέπει να συμπεριλάβουμε και τίς έπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου, ἀνεξαρτήτως τῆς ἐφαρμογῆς σ' αὐτὲς τοῦ σχήματος τοῦ Τόμας Κούν. Θρησκεία και Έπιστήμη μεταβάλλονται σὲ σχέση με ἄλλα μεγέθη, ὅπως τίς κοινωνίες, τοὺς πολιτισμούς, τίς γεωγραφικὲς τοποθεσίες, τίς χρονικὲς στιγμὲς και ἄλλα. Θά μπορούσαμε να ὑποστηρίξουμε κατὰ ταῦτα ὅτι εἶναι ἐξαρτημένες μεταβλητές ὡς πρὸς τὰ μεγέθη πὸν ἀναφέραμε. Χωρὶς να ἀρνούμεθα, βέβαια, ὅτι κι αὐτὲς με τὴ σειρά τους ἐπηρεάζουν μεταβολὲς στὰ μεγέθη ἐκεῖνα.

Ἀλληλεξάρτηση ἢ ἀνεξαρτησία;

Στίς μεταξύ τους ὁμως σχέσεις τί εἶναι; Ἡ θρησκεία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν έπιστήμη; Ἡ έπιστήμη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θρησκεία; Δηλαδή ἡ πρόοδος στὴ μία, ἐν προκειμένῳ στὴν έπιστήμη, μεταβάλλει και τίς ἀπόψεις τῆς θρησκείας ὡς πρὸς βασικά θέματα τῆς πίστεως; Ἐξαρτῶνται δηλαδή οἱ ἀλήθειες τῆς πίστεως ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς έπιστημονικῆς ἔρευνας; Ἡ μποροῦν να ἐξαρτηθοῦν οἱ έπιστημονικὲς θεωρίες ἀπὸ τίς προϋποθέσεις πὸν θέτουν οἱ θρησκείες και τίς ἀντιλήψεις τους γιὰ τὸ κοσμοεἶδωλο και τὸ ἀνθρωποεἶδωλο; Θά δεχθοῦμε τὴν ἀποψη γιὰ τὴ διπλὴ ἀλήθεια ἢ κάπου ἄλλοῦ βρίσκεται ἡ λύση;

Συναφὲς με τὰ προηγούμενα μπορεῖ να εἶναι και τὸ ἐρώτημα γιὰ ἓνα ἐξελικτικὸ εὐθύγραμμο σχῆμα:

μαγεία-θρησκεία-έπιστήμη, σύμφωνα με τὸ ὅποιο ἡ θρησκεία παίρνει τὴ θέση τῆς μαγείας και ἡ έπιστήμη τὴ θέση τῆς θρησκείας. Μάλιστα σὲ σχῆμα τελείως ξεκάθαρο, κατὰ τὸ ὅποιο ὅταν ὁ ἀνθρώπος ἐγκαταλείπει τὴ μαγεία και ἀκολουθεῖ τὴ θρησκεία, ἐγκαταλείπει κάθε εἶδους μαγικὴ νοοτροπία και ὅταν φθάνει στὸ στάδιο τῆς έπιστήμης ἐγκαταλείπει τὸ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο.

Στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ θρησκεία θά ἦταν ἐξαρτημένη μεταβλητὴ, ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν έπιστήμη και τὴν πρόοδό της; Ἐνα ἐρώτημα παραμένει, ἂν θά προχωροῦσαν τὰ πράγματα εὐθέως ἢ ἀντιστρόφως ἀνάλογα. Θά φωτιζόταν ἡ θρησκεία ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς έπιστήμης ἢ θά ἀποδεικνυόταν σαθρὰ τὰ θεμέλιά της;

Ἐνα ἄλλο ἐρώτημα τίθεται κατὰ πόσον ἡ έπιστήμη μπορεῖ να εἶναι ἐξαρτημένη μεταβλητὴ, ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὴ θρησκεία. Ἡ πρόοδος της δηλαδή να ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς θρησκευτικὲς ἐπιταγὲς και τὰ ὅρια πὸν ἡ θρησκεία θά ἔθετε

στὴν ἐλευθερία τῆς ἔρευνας με βάση ὀρισμένα δόγματα.

Ὅσο και να αἰσθανόμαστε ὅτι ὅποσδήποτε θρησκεία και έπιστήμη ἐξαρτῶνται ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ τοῦλάχιστον ἐπηρεάζει ἡ εἶναι δυνατόν να ἐπηρεάσει ἡ μία τὴν ἄλλη—ὅποτε δεχόμαστε ὅτι ἡ μία γιὰ τὴν ἄλλη ἢ ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη μπορεῖ να εἶναι ἐξαρτημένη μεταβλητὴ—, ἐν τούτοις ἔχουμε ἓνα βασίμο πειρασμὸ να διατυπώσουμε τὴν ἀποψη ὅτι εἶναι και ἀνεξάρτητες μεταβλητὲς ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἄντι να ἀντιπαραθέτουμε ὡς συνήθως τὴν έπιστήμη με τὴν θρησκεία ἢ να θεωροῦμε ὅτι αὐτὲς συνιστοῦν δύο σύνολα, δύο μεγέθη ἀλληλοσυμπληρούμενα ἢ ἀλληλοαποκλειόμενα μποροῦμε να ὑποστηρίξουμε ὅτι μυστηριωδῶς γονιμοποιοῦν ἡ μία τὴν ἄλλη και ἀλληλοπεριχωροῦνται, χωρὶς να εἶναι ἀναγκαῖο και να τίς ἱεραρχοῦμε, δάζοντας τὴ μία πάνω στὴν ἄλλη.

Δημιουργία... «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν Οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν». Τοιχογραφία στὴν Ἱ. Μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Μαζαρινοῦ.

Είναι αλήθεια, όμως, ότι και η θρησκεία και η επιστήμη απαιτούν μιὰ αποκλειστικότητα. Όσο δὲν λύνεται ἡ μεταξύ τους ἔνταση, τόσο ἡ στάση τῆς μιᾶς ἐναντι τῆς ἄλλης θὰ εἶναι ἐχθρική, ἔστω κι ἂν ἀκόμα διαπιστώνεται ἡ *διαφορετικότητα* πού τις διαφοροποιεῖ. Αὐτὴ πολλές φορές τότε σηματοδεύεται καὶ λειτουργεῖ ἀρνητικά. Σήμερα πάντως οἱ τόνοι εἶναι συνήθως χαμηλωμένοι καὶ οἱ σχέσεις χαρακτηρίζονται ἀπὸ μετριοπάθεια καὶ μετριοφροσύνη. Ἡ κάθε μία φροντίζει νὰ κρατᾷ τὰ μέτρα της καὶ νὰ τηρεῖ τις ἀποστάσεις.

Λογικὰ καὶ ὑπέρογια

Παρ' ὅλα αὐτὰ τῆ σχέση αὐτὴ ἐξακολουθεῖ νὰ ταλανίζει ἡ παλαιὰ διαμάχη πού βασίζεται στὸ ἐπιχείρημα ὅτι στὴν ἐπιστήμη κυριαρχεῖ ἡ *λογικὴ* καὶ ἡ πρόοδος, ἐνῶ ἡ θρησκεία ἀνήκει στὴν περιοχὴ τοῦ *μύθου* ἢ περισσότερο στὸ χῶρο τῶν μυθεμάτων καὶ τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ τῆς ὀπισθοδρομικότητος. Εἶναι πρόσφατη ὅλη αὐτὴ ἡ συσσώρευση ἐπιχειρημάτων ἐκ μέρους «*πεφωτισμένων*» διανοητῶν καὶ πολιτικῶν γιὰ τὸ πὺ τοποθετεῖται ἡ πρόοδος.

Καὶ ἡ περὶ λογικῆς καὶ μύθου ἄποψη πρέπει νὰ ἰδωθεῖ διαφορετικὰ καὶ ὄχι μόνο ἀντιθετικά. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει λόγο ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος κατέχει τὸν ἄνθρωπο. Θὰ ἔπρεπε νὰ δοῦμε στὴν πλήρη ἔκταση καὶ σημασία του τὸν λόγο, πού δὲν εἶναι μόνο λογικὴ, ἴσον διάνοια. Εἶναι, πράγματι, θεῖο δῶρο ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα λογικὸ ὄν πού μπορεῖ καὶ διανοεῖται καὶ διαλογίζεται καὶ ἀντιλαμβάνεται καὶ εἰσπράττει λογικὰ τὸν κόσμον ὡς λόγον ἔχοντα. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ πολλὰ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει τούτη ἡ λογικὴ τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ ἄνθρωπος ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ διεκδικήσει τὴν ἀποκλειστικὴ λογικὴ ἐξήγηση τοῦ κόσμου. Γνωρίζει, ὅτι ὁ Λόγος πού ἦν ἐν ἀρχῇ καὶ τίποτα δὲν ἔγινε χωρὶς Ἐκεῖνον ἀπὸ ὅλα ὅσα δημιουργήθηκαν (Ἰωάν. α', 1-3) κατέχει τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία ὅλων αὐτῶν πού ἔγιναν. Γιὰ νὰ τὴν κατανοήσῃ ὅμως ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται νὰ φωτισθεῖ ἀπὸ Ἐκεῖνον, νὰ ἀποκτήσῃ «*νοῦν Χριστοῦ*» (βλ. Α' Κορ. β', 16). Τότε ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου γίνεται θεόληπτος, γίνεται ὄργανο κατάλληλο νὰ κατανοήσῃ τὰ θαυμάσια καὶ τὰ ὠραῖα τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου. Νὰ φωτισθεῖ ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ πού «*φαίνει πᾶσιν*», ὥστε νὰ μπορέσῃ ν' ἀκολουθήσῃ τὸ δρόμο τὸν ἀληθινὸ πού ὀδηγεῖ στὴ ζωὴ.

Τότε, τὸν ἄνθρωπο δὲν τὸν πειράζει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶναι αὐτό-φωτος, αὐτό-νομος, αὐτό-κράτωρ. Βρίσκει συνοδοὺς καὶ συνοδοιπόρους καὶ εἶναι σίγουρος ὅτι ἀκολουθώντας Ἐκεῖνον «*οὐ μὴ περιπατήσῃ ἐν τῇ σκοτίᾳ*». Ὅλα θὰ εἶναι φωτεινά. Ἀληθινὰ φωτεινά. Τὸ χειρότερο ἀπ' ὅλα θὰ εἶναι νὰ πιστέψῃ ὁ ἄνθρωπος ὅτι τὸ δικό του σκοτάδι εἶναι φῶς. Ἐτοῦτο ὅμως δὲν τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸ ν' ἀπαντήσῃ στὸ παρακάτω συγκεκριμένο ἐρώτημα: «*εἰ οὖν τὸ φῶς τὸ ἐν σοὶ σκότος ἐστί, τὸ σκότος πόσον;*» (Ματθ. στ', 23).

Εἶναι κατὰ ταῦτα ἐπίκαιρη ἡ ἐπόμενη φράση τοῦ ἀγιορείτου Γέροντος Παΐσιου: «*Γι' αὐτό, λέω, ὅτι καλὰ εἶναι τὰ φῶτα καὶ τὰ πολὺφωτα, οἱ ἐφευρέσεις τοῦ ἐγκεφάλου, ἀλλὰ ἀνώτερο εἶναι τὸ θεῖο φῶς τῆς Χάριτος τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο φωτίζει τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει θεῖο φωτισμὸ βλέπει πολὺ καθαρὰ τὰ πράγματα, πληροφρεῖται χωρὶς ἀμφιβολία, καὶ οὔτε ἐκεῖνος κουράζεται, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους βοηθάει πολὺ θετικά*».¹

Ἐπειδὴ, ὅμως, «*ἡ ποίηση προηγεῖται τῆς ἐπιστήμης*», καὶ δὲν ξέρω ἂν μόνο χρονολογικά, ἐπιτρέψτε μου νὰ τελειώσω μὲ ἓνα μικρὸ ἐρώτημα πού θέτει ὁ ποιητὴς Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης σὲ ἓνα ἄρθρο πού ἐπιγράφει: *Ἡ μέθοδος τοῦ «ἄρα»*.² Ἐρωτᾷ: «*Ἡ μήπως οἱ δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου ἐξαντλοῦνται στὴ χειρωνακτικὴ τοῦ ἐγκεφάλου του;*». Τὸ «ἄρα», αὐτὸ πού ὑπονοεῖ, «*μπροστὰ σὲ μία φράση ποιητικὴ στομάτων*», καὶ διερωτᾷται «*γιὰ ποιό λόγο*» (σ. 283). Γιὰ νὰ δώσει ὁ ἴδιος τὴν ἀπάντηση: «*Κι ὅμως, κάποιο ἄλλο «ἄρα» θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει. Κάπου ἐκεῖ κατὰ τὸ μέρος τοῦ μυστηρίου...*» (σ. 284) καὶ νὰ συνεχίσει λίγο πιὸ κάτω, πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἄρθρου του: «*Ἄν στις μέρες μας ξενιζόμαστε μπροστὰ στὴ φαντασία, εἶναι γιὰτί ἔχουμε γίνῃ νεόπλουτοι τῆς μεγάλης μας συλλογιστικῆς ικανότητος...*» (σ. 295). Στὸ διὰ ταῦτα, ἐμεῖς ἀντιτάσσουμε τὸ γιὰ ἐκεῖνα, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται καὶ τὸ ὄνειρο, γιὰτί ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι πολλές εἶναι οἱ πηγὲς τῆς γνώσης καὶ ὀφείλουμε νὰ κινούμεθα «*μὲ λογισμὸ καὶ μ' ὄνειρο*».³

Ἡ μεγάλη συν-άντηση

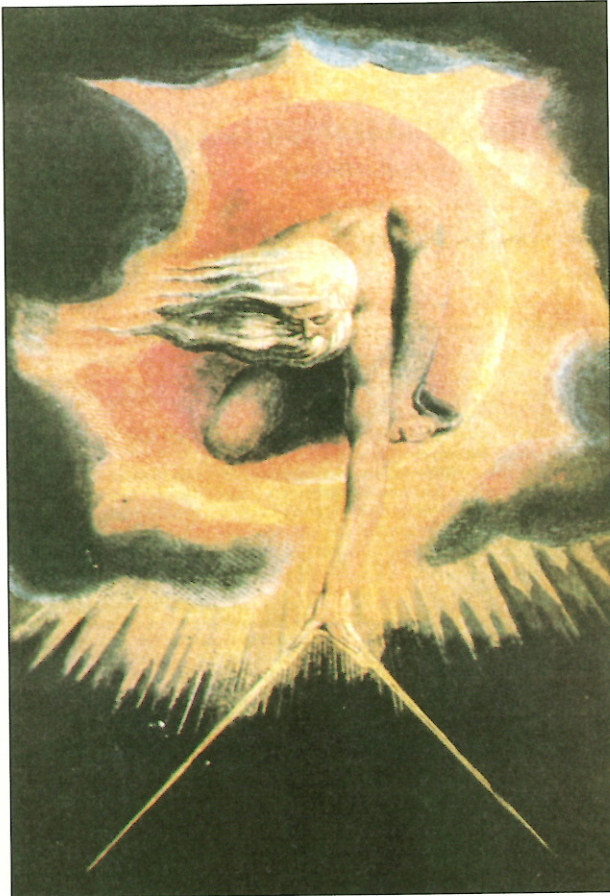
Ἀσφαλῶς ἐμεῖς δὲν πρόκειται νὰ ξεκινήσουμε, παρ' ὅλο τὸ ἔντονο πολεμικὸ κλίμα πού ἐπικρατεῖ

διεθνώς, κανένα πόλεμο ανεξαρτησίας δικής μας ή για εξάρτηση άλλων. Φρονώ ότι εκείνο που απαιτείται τώρα είναι ή με νέους ή και παλαιούς ακόμη όρους συν-άντηση εκ νέου θρησκείας και έπιστήμης. Μία συν-άντηση προϋποθέτει έξ' εναντίων διευθύνσεων κινούμενα ή υποκείμενα ή αντίκειμενα, που οφείλουν να μετριάσουν το θήμα τους, όταν πλησιάζουν, για να μην επέλθουν μετωπικές συγκρούσεις. Η συνάντηση δέν προϋποθέτει έναντίωση, ούτε άμα τή προσεγγίσει πρόσταγμα μεταβολής και άπομάκρυνση. Υπάρχει περίπτωση συναντήσεως και συμπορεύσεως αλλά και διακεκριμένης πορείας ή αλλαγής πορείας δι' άλλης όδοϋ από εκείνην από την όποία προήλθαν. Εϋχή μας να επέλθει ή συνάντηση και ή σύμπτωση τών αντίθέτων ή τών ύποτιθέμενων ως αντίθέτων.

Τό δύσκολο είναι να μπορέσουμε στην αρχή να διακρίνουμε τα όχι πάντοτε εϋδιάκριτα όρια ανάμεσά τους. Στη συνέχεια να ευαισθητοποιηθούμε

έτσι, ώστε να διακρίνουμε τό τί μπορεί να άνήκει σ' έναν άλλο χώρο, όπως αυτόν τής Έπιστήμης

και τί μπορεί να μίν άνήκει σ' αυτόν. Καθώς επίσης τό τί μπορεί να άνήκει ή να μίν άνήκει στη Θρησκεία. Νομίζω ότι στην περίπτωση μας θα μπορούσε να εφαρμοσθεί, παρά τις τραυματικές εμπειρίες που έχουν προκληθεί στις μεταξύ τους σχέσεις, ή υπόδειξη του Κυρίου αναφορικά με τον φόρο και τό νόμισμα του Κήνσου: «*άπόδοτε οϋν τα Καίσαρος τω Καίσαρι και τα του Θεού τω Θεώ*» (Ματθ. κβ', 22). Τό ζήτημα είναι πώς θα γίνει τελικά αυτή ή άπόδοση άφ' ενός αλλά και ή συνχώρηση άφ' έτέρου. Συνχώρηση στην έννοια του προχωρω μαζί, συμπορεύομαι παράλληλα. Άλλά και στην έννοια του συνχωρω, δηλαδή κάνω χώρο στον άλλο, ώστε να περιχωρήσει στο χώρο μου, να μπει μέσα, να μείνει και να συνεργαστεί. Στην τε-

και... δημιουργία.

«Ο Urisen, ή Δημιουργία του κόσμου» (1794). Πίνακας του Γούλιαμ Μπλέικ στο Βρετανικό Μουσείο.

λευταία περίπτωση πρέπει να τηρούνται κάποιοι στοιχειώδεις κανόνες και άρχές συγκατοικήσεως για να είναι έφικτή ή παραμονή και ή σχέση.

1. Λόγοι Β, Πνευματική άφύπνιση, έκδ. Ίερού Ήουχαστηρίου «Εϋαγγελιστής Ιωάννης ό Θεολόγος», Σουρωτή Θεσσαλονίκης 1999, σ. 87-88.

2. Στο άφιέρωμα γι' αυτόν του περ. «Χάρτης», Νοέμβριος 1986, σ. 292.

3. Είναι ένδεικτική μάλιστα ή αντίδραση του άγγλου ποιητή και μυστικού ζωγράφου Γούλιαμ Μπλέικ (William Blake, 1757-1827) στις θετικιστικές άκρότητες του συγχρόνου του Διαφωτισμού. Έπιχειρεί την όνειρική κατάκριση τής «όρθολογικής» πολιτείας. Σε πίνακά του του

1794, «Ο Urisen, ή δημιουργία του κόσμου», συνοψίζει και μεταφέρει σε εικασία αλλά και σε ποίηση τό περιεχόμενο ενός φιλοσοφικού όνειρου. Στη σχέση του τό όνειρο άποτελεί την «έπιστημολογική» έγγύηση τής αλήθειας. Ο Urisen, από τό όρίζω, ό όριστής του κόσμου, είναι τό όν που «είδε» ό Μπλέικ στο όνειρό του. Παριστάνεται θεόμορφο, δέν είναι, όμως, ό Θεός. Για περισσότερα παραπέμπω στην διεξοδική και πολύ ένδιαφέρουσα άνάλυση που κάνει ό καθηγητής Άναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς σε άρθρο του στην «Καθημερινή» (14 Ιουλίου 1996, σ. 29).